

MARY W. CRAIG

MATA HARI

TANTSIJANNA, KURTISAAN, SALAKUULAJA

Inglise keelest tõlkinud Tiina Tarik

Originaali tiitel:

Mary W. Craig
A TANGLED WEB
Mata Hari
Dancer, Courtesan, Spy
The History Press

Toimetanud Piret Ruustal
Kujundanud Kaspar Ehlvest
Küljendanud Erje Hakman

*Esikaanel: Mata Hari eksootilises kostüümis.
Foto on koloreerinud Olga Shirnina.*

Copyright © Mary W. Craig, 2017
Tõlge eesti keelde © Tiina Tarik ja kirjastus Argo, 2018
Kõik õigused kaitstud

www.argokirjastus.ee
ISBN 978-9949-607-69-3
Trükitud trükikojas Print Best

SISUKORD

Tänuavaldused	6
1. Sissejuhatus	7
2. Lapsepõlv	20
3. Abielu ja emadus	29
4. Ida-India seiklus	39
5. Tragöödia	50
6. Tantsijanna tulek	65
7. Rahvusvaheline naine	82
8. Sõjatee	97
9. Soovimatu välismaalane	103
10. <i>Espionnage Français</i>	115
11. Segadus ja kokkumäng	144
12. Vangistus ja ülekuulamine	177
13. Läbimurre	203
14. Kohus ja karistus	230
15. Lõppvaatus	244
Kirjandus ja allikad	257
Isikunimede register	262

SISSEJUHATUS

Margaretha Geertruida Zelle sündis 1876. aastal Hollandis, rahulikus kodanlastelinnas Leeuwardenis. Tema elu algusjärg oli tavapärane ega andnud sugugi aimu, et temast võiks saada midagi muud kui ühe Hollandi väikelinna seltskondliku elu auväärsest abielunaisest tugi-sammas. Kaugel aga sellest, et säärast teed käia, astus Margaretha noorelt abiellu ja rändas läbi poole maailma Hollandi Ida-India saar-tele, kus avastas jaava tantsu – erutava ja eksootilise. Tema abielu oli õnnetu, selle hävitas emotsionaalne ja füüsiline vägivald ning lõpuks ka pisipoja surm. Ta pöördus tagasi Euroopasse, kisti seal kibedasse lahutusprotsessi ning pidi viimaks loobuma ka tütre hooldusõigusest. Rahatuna ja sõpradeta pöördus ta elatise hankimiseks „eksootilise“ tantsu poole – Margarethast sai Mata Hari. Kuigi igasugune eksootika oli tollal viimane moekarje, polnud Mata Hari eriti noor ega eriti andekas ning tantsijakarjäär, mis oli ka kõige suuremate talentide puhul pahatihti liivale rajatud, ei suutnud teda pikemaks ajaks raha-liselt kindlustada. Mata Hari hakkas pidama maailma vanimat ametit – ja mehi, kes soovisid temaga ajaveetmise eest maksta, juba leidus. Sedasi võinuks tema lugu ka lõppeda, kui poleks puhkenud suur ilmasõda.

Esimene maailmasõda oli vana ajastu lõpp. Kes võis teada, mis oli tulekul? Mata Hari taolisele naisele tähendas maailmasõda niihästi ohtu kui ka võimalust. Kas võtab sõjajärgne aeg ta omaks või heidab uus ilmakord ta kõrvale? Naise jaoks, kes peab vananema uues maa-ilmal, kus tal ei pruugi olla kuigi palju sõpru, oli see pelutav väljavaade.

Ent kuidas oleks võimalustega? Sõja võitjast, kes ta ka poleks, saab Euroopas juhtiv jõud; kas peaks Mata Hari oma positsiooni võrdlemisi tuntud „rahvusvahelise naisena“ ehk ära kasutama, et üht riiki teise arvel abistada? 1915. aastal värvati Mata Hari algul Saksa ja siis Prantsuse agendiks ning viimaks tehti talle pakkumine hakata töötama Vene luurele. Kellele neist oli ta ustav? Millise riigi heaks nõustus ta viskuma ohtlikku luuremaailma? Või oli Mata Hari puhul tegu hoopis külma kalkuleerimisega? Mis tahes riik ka sõja võidaks, ei jätaks valitsus, kes võlgneb Mata Harile tänu salakuulamistegevuse eest, teda kindlasti hätta. Oli ta siis lojaalne spioon või arvestav, kasuahne palgasõdur – igatahes arreteerisid prantslased Mata Hari 1917. aasta veebruaris ning lasksid sama aasta 15. oktoobril Pariisis maha.

Mata Hari on tänapäeva mõtteilma jälje jätnud osalt ajastu tõttu, milles ta elas. 1870ndate ja 1918. aasta vahel langes Euroopa koos oma koloniaalvaldustega kindlustundest kaosesse, kust polnud enam võimalik vana korra juurde naasta. Aastal 1848, „revolutsioonide aastal“, oli Euroopa vankunud kokkuvarisemise äärel. Ometi jäid rahvusriigid ellu ning nende riikide vahel loodi habras jõudude tasakaal. Suurvõimud – Venemaa, Preisimaa, Austria, Prantsusmaa ja Suurbritannia – hoidsid alal rahu kogu mandril. Liidulepingud võimaldasid kaubandusel õitseda ja rahul taastuda. See aga ei jäänud kestma ning habras tasakaal sattus üha tugevneva surve alla, kui paljud rahvusriigid omaenda äravalitud saatuse poole püüeldes naabritega järjest rohkem sarvi ristama asusid. Saksa rahva konsolideerumine hirmutas naaberriiki Prantsusmaad. Venemaa idasuunaline ekspansionistlik poliitika õhutas konflikti Suurbritanniaga ning Austrias tekitasid segadust natsionalistlikud sisetülid.

Euroopa rahvaste seas olid paljud teadlikud tõusvatest poliitilistest pingetest, ent ei mõistnud täielikult nende olemust ega sedagi, mis-moodi neid käsitleda, ning koondusid nõutult vanade ühiskondlike pidepunktide ümber. Kindlate ühiskondlike tavade ja normide tuttavlikkus pakkus sel kindlusetul ja äreval ajal tõepoolest tröösti. Enamgi veel, etiketist ja kombusest, traditsioonist ja fassaadist sai mask, mille taha peita peataolekut, ja meetod, mille abil määratleda sõpra või

vaenlast. „Viisipärasust“ ei muudetud ega seatud iial kahtluse alla ning seda eksporditi isegi Euroopa asumaadesse Aasias ja Aafrikas.

1890. aastatel oli Holland jõukas kaubandusmaa, millel olid Kaug-Idas tohutud kolooniad. Hollandi Ida-India Ühissetevõte (*Vereenigde Oostindische Compagnie* – VOC) oli 1602. aastal rajatud kuninglike privileegidega ettevõtte, millele Hollandi generaalstaadid olid andnud 21 aasta pikkuse Aasias kauplemise monopoli. Kaheksateistkümnenda sajandi lõpuks oli Ida-India Ühissetevõtte korrupsioonist läbi imbutunud ja rängalt võlgades. Selle tulemusel tühistas valitsus Haagis 1799. aastal eesõiguslepingu ning võttis üle nii ettevõtte võlad kui ka varad. Valitsus oli saanud oma kontrolli alla kompanii, mille võimu võis võrrelda valitsuse enda omaga: muuhulgas oli Ida-India Ühissetevõttel voli pidada läbirääkimisi, vermida münte ja rajada kolooniaid. Niiviisi sai Holland päranduseks määratu Aasia asumaa koos vürtsidest ja siidist johtuva tohutu rahalise potentsiaaliga. Üheksateistkümnendal sajandil andsid idapoolsed asumaad Hollandile suure sissetuleku, arvukate koloniaalteenistujate karjääriredeli ning koha Euroopa juhtivate kaubandusmaade seas. Ühtlasi olid Euroopa ühiskondlikud pidepunktid Hollandi ida-asumaades niisama tugevalt kinnistunud kui Haagi või Leeuwardeni linnakese tänavatel. Nood pidepunktid pidasid vankumatult vastu ja 20. sajandi alguseks olid hollandlased jõukad, uskusid kindlalt endasse ja oma kohta maailmas ning järgisid sügavalt sissejuurdunud kodanlikke tavasid.

Holland ei olnud ainus koloniaalmaa. Saksamaa, alles 1871. aastal moodustatud riik, pidas koloniaalvallutusi tõeliseks rahvuse väljakujundamise märgiks. Esialgu oli kantsler Bismarck suhtunud koloniaalvallutustesse ettevaatlikult, pidades neid kulukaks koormaks, milleta noor rahvas niisamagi läbi saanuks, ent 1880ndate keskel muutis ta meelt. 1850.–1860. aastatel rajasid mitu Saksa ettevõtet endale kaubanduslikud tugipunktid Lääne- ja Ida-Aafrikas, Samoa saartel ja Uus-Guineas. Nendest arenesid peagi välja Saksamaa protektoraadid. Saksamaa asukoht – Euroopa keskel ja seetõttu potentsiaalselt vaenulikest naabritest ümber piiratud – sünnitas eeskätt poliitilise nõudluse asumaade järele, ehkki see oli riigile finantsiliselt kurnav.

Suurvõimudega võrreldes veel lapsekingades rahvusriik Saksamaa tõttas tõestama oma väärtust ja haarama „kohta päikese all“. Suurbritannia ja Prantsusmaa nurjasid tihtipeale sakslaste koloniaal-ekspansionistlikke katseid, maismaapiiridel olid tõkkeks Prantsusmaa ja Venemaa ning ambivalentsed suhted Austria-Ungariga lisasid veelgi pinget, nii et 20. sajandi alguseks oli kogu Saksa poliitika ja filosoofia võtnud ülimalt sihiks saada suurvõimudega võrdseks. Paljud sakslased püüdsid vanu saksa kombeid ja tavasid taas aujärjele tõsta ja õilistada. Germaani müütide kandepind ühiskonnas aina laienes ning „luuletajate ja mõtlejate maa“ (*das Land der Dichter und Denker*) kultuur muutus üha enam auasjaks. Kultuurialane haridus, rahvusuhkus ja usk väljakujunenud korda tekitasid ühtepöimununa ühiskondlikke kombeid, mis hakkasid dikteerima enamiku sakslaste elu, ning sakslased eksportisid noid kombeid ka asumaadesse – just nagu nende hollandlastest nõod.

Saksamaa edasipürgimist jälgis valvsal pilgul naaberriik Prantsusmaa. 1871. aasta oli osutunud Prantsusmaale traagiliseks – riik oli lüüa saanud Preisi-Prantsuse sõjas, tunnistanud Saksamaa ühendamist, ja seejärel oli too ühtne riik annekteerinud Lorraine'i ja suurema osa Elsass'ist ühes Moselle'i departemanguga. Nende alade annekteerimine Saksamaa poolt oli Prantsusmaa jaoks võrreldav lapse kaotusega. Kaotusest tingitud sõjalised ja poliitilised, kättemaksust motiveeritud süüdistused vapustasid Prantsusmaa kõrgseltskonda, mis niigi alles toibus Dreyfusi afäärist. 1894. aastal oli Prantsuse väejuhatus ekslikult riigireetmises süüdi mõistnud juudisoost armeeohvitseri Alfred Dreyfusi. Tõeline süüdlane, major Charles Marie Ferdinand Walsin Esterhazy, oli olnud salakuulajana sakslaste palgal. Esterhazy oli kasutanud sõjaväe loomupärast antisemitismi, et juhtida kahtlus Dreyfusile ja niiviisi endast eemale. Loo tegid veel hullemaks Esterhazy õigeksmõistmine ja Dreyfusi-vastaste tõendite võltsimine. Afäär venis mitme aasta pikkuseks ning paljastas jõhkras sõjaväetribunali süsteemis lakkava antisemitismi ja korruptsiooni. Õrnatundelistele prantslastele põhjustas kogu see afäär ränga vapustuse. Prantsuse armeele kuulus rahva südames eriline koht ja paljudel oli tõe selle institutsiooni kohta raske seedida. Dreyfusi afäär sai lõpliku lahenduse alles

1906. aastal, ent lahkkelid, mida see kaasa tõi, kestsid kuni maailmasõjani ja kauemgi.

Lisaks neile lahkkelidele ja kindluse kadumisele oli Prantsusmaa sattunud muutuste keerisesse. Pariis oli Euroopa väljapaistvaim pealinn, *Belle Époque*'i kodu. Kõik, mis oli uus ja väljakutsuv, tuli Pariisist, või nii see vähemalt näis. 1889. aasta *Exposition Universelle* ühes Eiffeli torni ja liikuva kõnniteega, *Folies Bergère*'i tantsutüdrukud ja *les fauves* – modernistide maalid – näitasid maailmale põnevat palet. Prantsusmaa kesk- ja ülemkeskklassi ajas see põnevus aga pigem segadusse. Muutuste tempo, Alsace'i ja Moselle'i kaotamine ning korrupsioon armees ei lasknud normaalsel elul rahulikult kulgeda. Taas kord pöördus rahvas pidepunktide poole. Härrasmehed võisid ju õhtuti *Folies Bergère*'i külastada, kuid enamik neist läks ööseks siiski koju oma naiste ja perede juurde. Visiitkaardid ja seltskondlike viisakusväljendite kindel jalgealune pakkusid trööstivat leevendust välismaailmast.

Suurbritannialgi olid 19. sajandi lõpul omad mured. Meretaguse impeeriumiga saareriigina sõltus Suurbritannia oma laevastikust, mis kaitses ja ühendas impeeriumi eripalgelisi territooriume emamaaga. Üheksateistkümnenda sajandi esimesel poolel ei pidanud Briti valitsus Euroopa sündmusi hoopiski nii tähtsaks kui impeeriumis toimuvat. Samal ajal, kui kolooniad töid paljudele brittidele jõukuse majja, jäi sootuks suurem hulk rahvast vaesusse virelema. Tööliste demonstratsioonid muutusid argielu harjumuspäraseks osaks ning ametiühingud kogusid jõudu oma liikmetele paremaid töötingimusi taotledes. Hirm revolutsioonide, niinimetatud Euroopa haiguse ees võttis maad kesk- ja ülemklassi peredes, kes klammerdusid turvatunnet otsides seltskondlike pidepunktide külge, eriti pärast 1848. aastat. Üheksateistkümnenda sajandi lõpuks hakkas pinget õhutama impeeriumi ja Venemaa vastasseis. Venemaa avaldas idas üha suuremat survet. Prantslased olid Venemaal finantseerinud uusi raudteid, mis võisid Briti koloniaal-kaubandusele tõsist ohtu kujutada. Lisaks nendele pingetele põhjustas Iirimaa olukord ärevust terves Suurbritannias. Poliitilisele isevalitsuse nõudlemisele liitus saginev füüsiline vägivald ja Westminster kihas parlamendi omavahelistest lahkkelidest. Sellises situatsioonis otsisid

ülem- ja keskklassid, nagu teisteski Euroopa maades, varjupaika *status quo*'s. Riigi-, sõjaväe- ja koloniaalteenistuse mehed juhtisid impeeriumi, sellal kui nende naised säilitasid ranged briti standardeid nii kodukamara kui ka asumaades. Kodumaised ametiühingud, venelased idas ja iirlased kuulusid kõik määratluse „teised“ alla. Peaasi oli olla britt ning see traditsioonist ja auväarsusest kokku kühsetatud identiteet käis segastel aegadel ankrust eest.

Kodumaised rahutused küdesid veel ühe suurvõimu, Venemaa pealispinna all. Tsaar Nikolai II ja keisrinna Aleksandra sädelev õukond pimestas külatajaid, kuid peitis vene rahva vaesust ja rahulolematust. Õukonnaelu võttis aristokraatiast viimase ning väikeaadel jäljendas seda, ihates näidata oma rafineeritust. Õukondliku elu formaalsus peegeldus keskklassi etiketis ja moraalis. Ent säärane rangetele reeglitele alluv seltsielu jättis kõrvale suure enamiku vene rahvast. Linnades said töölisel viletsat palka, millega polnud võimalik peret äraagi toita. Enamik talupoegadest olid endiselt pärisorjad. Paljud kannatasid vaikides, mõned mitte. Revolutsioonärid hakkasid *status quo*'d kahtluse alla seadma. Ohutajust hoolimata pidas suurem jagu kesk- ja ülemklassist riigivõimu õõnestajatele igati vääriliseks vastaseks. Kõrgseltskonna peod ja ballid jätkusid nagu varemgi. Mida valjemini kõlasid nõuded revolutsiooniliste muutuste järele, seda kõvemini klammerdus Vene impeeriumi kesk- ja ülemklass tegelikult oma traditsioonide külge. Visiitkaardid ja seltskondlikud viisakusväljendid olid ühtmoodi au sees nii Moskvas kui ka Peterburis, Vladivostokis ja Minskis. Territoriaalvaidlused brittidega Pärsia alade pärast olid küll tõsised, kuid neid peeti suurvõimu rolli vältimatuks osaks. Siiski lisis see Venemaa väärtushinnangutele ja tavadele rahvuslikku edu- ja uhkustunnet. Paljud neist tavadest olid üle võetud Prantsusmaalt ja impeerium sai neist kindlust aina juurde.

Teine suur Euroopa mandrimpeerium oli Austria-Ungari kaksikvõim. See kujutas endast laialivalgunud paljurahvuselist üksust, mida valitses Franz Joseph, Austria keiser ja Ungari kuningas, ning selle koosseisus leidis sakslasi, tšehhe, slovake, sloveene, ruteene, ungarlasi ehk madjareid, rumeenlasi, serblasi, horvaate, poolakaid, sileeslasi ja itaallasi. Paljude eurooplaste meelest oli tegu mõttetu ja manduva

impeeriumiga. Ja ometi toimis Austria-Ungari – paljude teiste Euroopa riikide hõimlase – igapäevane elu suhteliselt ladusalt. Samuti oli Austria-Ungari vähem diktaatorlik kui Vene impeerium, seal ei eksisteerinud midagi niisugust nagu ohranka, Vene salapolitsei, mis nuhkis õnnetute riigialamate järele. See muidugi ei tähenda, et riigis probleeme polnudki. Ungari madjaritest enamusrahvus pani pahaks Viini valitsust. Samuti põlgasid nad Ungaris elavaid vähemusrahvusi, eriti slaavlasti. Austrias omakorda ei mõistnud sakslastest enamus oma Ungari sõpru ja oli tüdinud nende pidevatest kaebustest, mis puudutasid enamasti Ungari armeed. Samuti ärritas neid, et teised riigialamad – tšehhid ja ruteenid – nõudlesid suuremat autonoomiat. Kõige rohkem panid neid proovile aga slaavlasted, eriti serblased. Serblased tahtsid Serbias oma territooriumi laiendada, et hõlmata kogu „vana Serbiat“, mis jäi osaliselt kaksikmonarhia piiridesse. Lisaks sellele vaatasid nad Venemaa kui kõigi slaavi rahvaste ema ja kaitsja poole. Sama tegid ka paljud kaksikmonarhia aladel elavad serblased, kes pidasid oma tõmbekeskuseks Viini asemel Moskvat. Tagatipuks seis kaksikmonarhia ees veel üks suur probleem. Keiser ja tema troonipärija, ertshertsog Ferdinand, ei olnud poliitilistes küsimustes ühel meelel ning keiser pidas Ferdinandi raskeks isiksuseks. Ertshertsog ei tundnud end hästi Viini õukonnas, mis oli ta naise välja tõrjunud, sest tollel polnud Habsburgi dünastias kuninglikku staatust. Poliitilised ja isiklikud erimeelsused raskendasid kaksikmonarhia poliitilist arengut, eriti mis puudutas Serbiat. Kaksikmonarhias toimus samasugune protsess nagu teisteski Euroopa riikides. Impeeriumisisesed pinged külvasid segadust ja väikestviisi ka hirmu, ärevatel aegadel sai seltskondlikust etiketist käepärane ankur. Sellele aitas kaasa Franz Josephi pikk valitsusaeg. Järjepidevus, mida „vana mehe“ kohalolek õukonnas ja riigis esindas, võimaldas nii mõnelgi ignoreerida elu tõelist palet ning elada üksnes järgmise balli või jahihooaja nimel. Seda kasutasid omakorda ära rahvusvahelisest situatsioonist teadlikud poliitikud, et hoida korda ja säilitada *status quo*'d.

Suurim oht *status quo*'le, Austria-Ungaris ja terves Euroopas valitsevale korrale, johtus Balkani maadest, eriti Serbiast. Varasematest Balkani sõdadest oli Serbia välja tulnud tugevaima rahvusriigina, kuid

püüdes veelgi võimsamaks. Ühiskondlikud normid, mis sidusid ühte teiste Euroopa maade rahvaid, sidusid ühte ka serblasi, kuid see rahvas oli jagunenud mitme riigi vahel. Serblasi võis leida Serbias, Austrias, Bosnias ja Albaanias. Serbia rahva igatsus elada ühesainsas slaavi riigis ajendas paljusid unistama Suur-Serbiast, maast, kus kõik serblased oleksid üheskoos. See igatsus esitas peagi väljakutse Austria ülemvõimule, päästis valla maailmasõja ning pingestas eurooplaste ühiskonnaelu norme. Kahekümnenda sajandi algaastail võrsus „Balkani probleemist“ Euroopa poliitika suurim tülikäsimus.

Kõigist neist poliitilistest nüanssidest hoolimata oli Euroopa (ja on ikka veel) kaubanduslik kontinent, kus tooteid ja tarbekaupu osteti ja müüdi riigist riiki ja impeeriumist impeeriumisse. Poliitilised pinged kerkisid ja taandusid, ent kõige olulisemaks jäid siiski majanduslikud huvid ja äri hoidis käimas soliidse keskklassi ostujõud. Sõlmiti ja muudeti kaubanduslepinguid, sepiidati diplomaatilisi sõprussidemeid ning allkirjastati leppeid. 1914. aasta kevadeks püsis Euroopa tasakaal liidulepete ja truudusvannete ämblikuvõrgul. Kuid hoolimata mitmesuguste majanduslike kokkulepete pakutud turvatundest teadsid kõik, et poliitilised pinged, eelkõige Balkani maades, tegid sõja kui mitte vältimatuks, siis vähemalt väga tõenäoliseks. Ämblikuvõrk on küll keeruka ehitusega, kuid seda on kerge purustada.

Kui võrk 28. juulil 1914 purunes, jäi Euroopa osaks üritada haarata lepete ja lepingute hõljuvaist niidikestest. Varasematest Euroopa ühiskondlikest pidepunktidest ei olnud selle sõja tüsiliku loomuse tõttu vähimatki kasu, kuid üksikisikutel ja institutsioonidel ei olnud ka suurt millestki muust tröösti leida. Seda sõda ei peetud samamoodi nagu varasemaid Euroopa sõdu. Militaar tehnikas olid toimunud tohutud muutused ja need muutused jätkusid kogu sõja vältel. Muutusi oli näha ka sõjaväeluures. Teabekogumine oli sajandite vältel samaks jäänud ning rajanes ikka veel pealtkuuldud kõnelustel, kuid uus sajand oli toonud kaasa ka raadioside arengu. Raadiolained võisid minutitega saata sõnumi ühelt mandrilt teisele, ehkki sellist sidet oli hõlbus tõkestada. Leiutati koode ja murti need lahti, spionaažis kahtlustatavat sai küll isiklikult üle kuulata, kuid kes oskas öelda, kas kodeeritud sõnum oli tõene või valeinformatsioon?